

Country report: The ambiguities of social and cultural geography in Greece

Dina Vaiou

To cite this article: Dina Vaiou (2005) Country report: The ambiguities of social and cultural geography in Greece, *Social & Cultural Geography*, 6:3, 455-469, DOI: [10.1080/14649360500111469](https://doi.org/10.1080/14649360500111469)

To link to this article: <http://dx.doi.org/10.1080/14649360500111469>

Published online: 11 May 2010.

Submit your article to this journal [↗](#)

Article views: 72

View related articles [↗](#)

Citing articles: 4 View citing articles [↗](#)

Country report

The ambiguities of social and cultural geography in Greece

Dina Vaiou

Department of Urban and Regional Planning, National Technical University of Athens, Greece

Writing a country report on social and cultural geography in Greece has proven quite a tortuous exercise. On the one hand, geography is in many ways new in Greek universities, the academic and professional community of geographers is quite small and dispersed in various higher education departments and different fields within the discipline are in the making; in addition, research and writing in this field is by scholars who have 'become geographers' as a post-graduate degree, with undergraduate studies in other, related fields. On the other hand, it seems to me that much of the research and writing lie in-between different geographical fields, including social and cultural, and has not taken the form of an opposition between approaches identified with one field or the other, as seems to be the case in the Anglo-American literature.

In this report then, I discuss the ambiguities of social and cultural geography in Greece, after a brief reference to a historical background, which, to my view, helps put them in context. This 'country report', like any other, is of course a narrative constructed by its writer/myself who is, unavoidably, also

ambiguously positioned in this field (see also Simonsen 2003) and embodies most of the ambivalences associated with the development of the discipline in Greece.

A necessary historical parenthesis

The first department of geography (then human geography) was established in the University of the Aegean in 1986 and took in its first undergraduate students in 1994. Until then geography courses were taught in various departments within the university system: physical geography in departments of Geology, urban/regional geography and applied geography in departments of Architecture and Planning, cartography in departments of Surveying, economic geography in departments of Economics etc.¹ This situation has been, to a large extent, an outcome of the ways in which higher education was institutionalized and developed since the formation of the Greek state, in the early nineteenth century. The underdevelopment of geographical education and research is, I would

argue, closely related to the changing geography of the state over a period of more than a hundred years.

The Greek state, which was formed after a war of independence against the Ottoman Empire (1821–24), was only a fraction of what is Greece today (it included only the Peloponnese, Central Greece and the Cyclades islands) and an even smaller fraction of the geographical area in which prosperous Greek communities had an active economic, social and cultural presence—in the Eastern Mediterranean and the Black Sea. It reached its present territorial size incrementally until 1947² (Svoronos 1972). In this process, interest in geography peaked at times of extensions of the borders, when geographical knowledge about the new areas was considered necessary in order to consolidate their integration, and stagnated in-between.

Although geography was identified as one of the ‘basic sciences’ in the constitutional decree of the University of Athens (1836), no chair was established which would lead to the development of courses/teaching and research and, prospectively, of a degree (Rentzos 1984). At university level, geography never really took on board the scholarly tradition of the Greek Enlightenment and the rich geographical production of Greek scholars in the diaspora since the eighteenth century (Koulouri 1988). While the borders of ‘Greek territories’ remained uncertain throughout the nineteenth century, history was given an overwhelming primacy at all levels of the education system. Recourse to an uninterrupted ‘continuity’ with ancient Greece and to the achievements of classical times counterbalanced the formation of a nation state far smaller than national expectations. It also kept alive and legitimized internally arguments about the liberation of ‘unredeemed territories’.

Throughout the nineteenth century, there was a sustained debate on the importance and directions of geographical education, focusing on the need for a balanced development of human and physical aspects, with frequent references to German geographers. Following these debates, teachers retained contacts with international geography, at that time mainly German, due to the origins of the educational system, and geography was taught continuously in primary and secondary schools, but as a ‘servant of history’, in combination with history and with varying emphasis in the curricula. There are numerous reports of school inspectors who lament the conditions of teaching geography in schools and the deplorable results (Katsikis 2001). It is only in 1913 that geography became an independent topic in primary education at a time when, after the Balkan Wars, the national territory almost doubled, when Macedonia was included, and the need arose to become acquainted with the ‘new lands’ (Koulouri 1988).

The first half of the twentieth century was characterized by major political and geographical instability, following which curricula and teaching remained more or less stagnant at all levels of education. A relatively dynamic development of geology contributed to the introduction of the first physical geography courses in those university departments. Human geography courses started being introduced in the 1950s in departments of Economics, Surveying, Architecture and Planning (Myridis 2001; Psycharis and Petrakos 2001). A major push forward to geographic research was initiated in the 1960s, by a group of French geographers—among them B. Keyser, Y. Pechoux, M. Sivignon, E. Kolodny and G. Burgel—who came to do research in Greece, affiliated with the National Centre of Social Research in Athens³ (Hadjimichalis 2001).

Their research activity and publications opened a channel of contacts, which did not, at the time, find room to develop in the Greek universities due to the dictatorship of the colonels (1967–74); but contacts were followed by many young university graduates who went for post-graduate studies in France and, later also in the UK. It is this generation of scholars who revived geographical debates from the 1980s onwards. They have entered the university thanks to its opening up after a major reform in 1982 in a variety of departments and finally played a key role in the establishment of, and staffing, the first geography departments with undergraduate and post-graduate programmes (University of the Aegean, 1994 and Harokopio University, 2000).

Social and cultural geography: ambiguities and trends

The geographical research and debate of the 1960s, which was stopped abruptly by the advent of the dictatorship, was taken up again from the late 1970s onwards. This happened in a climate of high politicization and widespread radicalism in the context of which uneven regional development, urbanization and urban problems, particularly in Athens, location of major industrial investments, popular mobilizations over spatial questions, homogenization and ‘Americanization’ of local cultures, dominated not only scientific debates, but also the central political scene. Apart from the influence of the political conjuncture, I would argue that three developments have been important for the directions of geographical production since that time.⁴

First, the academic communities in the context of which Greek scholars have become

geographers had a great impact on local trends. The traditions and particular approaches of primarily French and British and, to a lesser degree, German, Italian and US geographies can be traced in Greek geographical research and, later, teaching. Second, the different backgrounds of Greek scholars who studied geography as a post-graduate degree influenced the foci of research and the kinds of geography which were produced. For example, it is no coincidence that an Architecture and Planning background led many to urban geography, or that most cartographers have a background in Surveying. Moreover, the fact that these scholars got into various university departments as teachers and/or researchers meant that they had to combine their geographical interests with other disciplinary constraints. Third, openness to international debate/s and contacts has gone hand in hand with a sustained concern with local determinants and a focus on the different ways in which space/geography is locally produced and modified.

In the light of these developments, the topics of research and the approaches developed by Greek geographers, more often than not, lie in-between disciplinary fields (social and economic, social and cultural, economic and environmental, and so on). Indeed, I wonder to what extent it is relevant to speak of distinct fields/areas within the discipline, even though particular emphases and foci of research do exist and become clearer over the years and as the academic community becomes more numerous and consolidated. In what follows, I discuss briefly three topics which have a strong presence in research and teaching broadly in the field of social and cultural geography, pointing at those features which bridge across disciplinary fields—which, to my view, has contributed to enrich the outcomes so far.

A predominantly urban focus

In the late 1970s and early 1980s, Athens and its development was a major issue in academic and professional debates, as well as in national politics. Among planners and politicians one could identify a widespread concern about the patterns of development of the metropolitan area, which were 'getting out of control'. Some of the early, formative research in the field of social geography probably originated from these concerns and debates. However, it contributed to push interest away from approaches which viewed Athens, and other Greek cities, as a 'deviation' from European/North American experiences, or as a case 'not conforming' with dominant theoretical representations and explanations.⁵

This research emphasizes the social relations which produce particular features in/of Athens and account for the 'problems' identified in planning reports (Leontidou 1989, 1990). Here, the social geography of Athens is discussed in the light of social and cultural features, which determine, and are determined by, economic developments at a micro and macro level. Social segregation is an important area of research approached in terms of index measures applied on small-area census data. Such data, along with more qualitative material on the geography of social infrastructure and welfare services, are used to map urban change and develop explanations of the relevant patterns in Athens and other cities (Economou and Maloutas 1992; Maloutas 1993, 1995, 2000).

In later research and publications, several geographers took part in the Anglo-American debate/s on the cultural turn. Examples can be found among the contributors of two of the recent Seminars of the Aegean (see Note 4) with general themes respectively: 'Space, Inequality and Difference. From "Radical" to "Cultural" Formulations?' (Milos, 1996)

and 'Towards A Radical Cultural Agenda for European Cities and Regions' (Paros, 1999). At the same time, there is a more sustained effort to develop theoretical formulations based on local knowledges, in which cultural issues, such as identity and difference, are taken up and explored in the context of critical social theory, while the links with other disciplinary fields are kept open and re-worked (Lafazani 1997; Leontidou 1996; Terkenli 1996b). The use of culture as a means to 'revitalize' and transform urban space/s is a most recent concern in view of the major transformations which took place in Athens as part of the preparations for the 2004 Olympics.⁶

*The pervasiveness of 'the informal'*⁷

Since the mid-1980s there is a line of research and theoretical engagement with the workings of 'the informal' and its relevance for geography (Chronaki, Lambrianidis, Hadjimichalis and Vaiou 1993; Leontidou 1993; Mantouvalou, Mavridou and Vaiou 1995; Vaiou et al., 1995). Here, 'the informal' is detached from the grip of economists, who approach it as an exception, a sign of backwardness or a survival of archaic economic patterns. Through the contributions of geographers and their emphasis on the importance of space and place, 'the informal' has gradually moved away from an exclusively economic determination, to include a multiplicity of social and cultural aspects which account for its key role in Greek society and politics.

The authors involved in this kind of research necessarily engage with, or stand in-between, economic, social and cultural geography. Their approaches bring forcefully into the picture an economy which is 'not conforming' to

the norms of international debate, as well as a set of activities which are constitutive of different local culture/s and identities. 'The informal', then, is theorized as a multi-faceted term which refers to ways of organizing economic activity and relations with the state, to the development of a know-how of survival in the absence of welfare policies and support mechanisms, to a whole set of meanings and social practices outside of which it is impossible to explain, among other things, the social construction and transformation of space.

More recent research here engages with the different twists and developments of 'the informal' in view of the influx of immigrants from Eastern Europe, the Balkans and the Third World. Questions of culture in the sense of meanings and practices developed in this context meet the concerns of social anthropologists and engage in a multi-disciplinary dialogue in the social sciences.

Feminist perspectives and everyday life

Geographical work carried out in Greece from feminist perspectives contributes in a different way to social and cultural geography and illustrates the bridging of social-economic-cultural divisions, to which I have referred earlier. It has to be underlined that women who work from such perspectives come from what has been called radical or Marxist approaches (see also Garcia-Ramon, Albet and Zusman 2003). This radical tradition in Greece draws much more from Gramsci than from structuralist variants, which are more common in the Anglo-American context; as a result, questions of culture, ideology and power are central in the study of social relations. On the other hand, feminist

approaches in the field have developed in the context of broader women's studies networks within the social sciences, in which questions of theoretical formulations and methodological choices are widely debated.

In line with the points raised in the previous sections of this paper, it is no surprise that most of the work in this area of research has a clear urban focus and an ambiguous position in-between various geographical fields (Vaiou 1990, 1996). From this early research, a line of argument started to develop around urban life, emphasizing the plurality of temporalities and spatialities involved in the social construction of the city. These approaches take inspiration from work on everyday life by such theorists as H. Lefebvre, A. Heller, J. Roberts and have an explicit commitment to the development of theory and to theoretically informed empirical research (Terkenli 1996b, 1999).⁸ Women's life-histories and in-depth interviews are used to argue for the diversity of urban life and to challenge gender-blind and over-generalizing explanations (Lykogianni 2002; Simonsen and Vaiou 1996; Vaiou 2003).

More recent contributions include a series of Masters theses already completed and PhD dissertations in the making which bring in a younger generation of scholars and broaden the circle of research(ers) (e.g. Bournazou 2004; Hatzivassiliou 2002). Here, everyday life is a key issue in the context of which different foci of research include gender divisions of labour, gendered uses of urban space, the cultural construction of diverse gender identities in (paid and unpaid) work or leisure, the embodied character of practice and the constitution of urban life and the city. Again the divisions between different fields are loose.

Prospects

Research and teaching, along the lines already identified, reflect 'local' concerns, debates, ways of theorizing and ways of doing (social and cultural) geography in a small academic community and in a minority language. At the same time, there is a continuous effort to keep up a constant and productive interaction with European and international debate/s. Contacts and networks, as they have developed and intensified since the early 1980s (through post-graduate studies in other countries, through cross-European research projects, through Erasmus staff and student exchanges in the European Union) indicate an open academic community and a dynamic formative process, along with personal aspirations and initiatives.

Now that young generations of geography graduates are emerging from the Greek education system, the academic/professional community is growing and diversifying, with new interests and lines of research and with, perhaps, clearer field divisions at a time when the local/international scene in geographical studies and debate/s is characterized by the hegemony of Anglo-American production. In our case, this hegemony is intensified by more graduates opting for studies in English-speaking countries and by a generalized and almost exclusive access to English-language literature. It is also characterized by the imperatives of new technologies which cease to be a tool and assume a life of their own, pushing human geography in general and social and cultural geography in particular 'out of fashion', as more undergraduate students see in GIS a better 'passport' to the labour market.

In these changing conjunctures, and in a general climate where neo-liberalism dominates, my hope is that the new generations of

geographers will continue to develop the interactions between local and international concerns, to open new fields and meet the challenges of our times, without losing the in-between-ness of research and teaching which has developed for historical reasons, but has proven most fruitful in furthering our understandings about the spatiality of social life in Greece and beyond.

Notes

- 1 For a detailed presentation, see the special issue on 'Geographical Education' of the journal *Geographies*, No. 2, 2001, guest edited by C. Hadjimichalis (in Greek).
- 2 The Ionian Islands became part of the Greek state in 1864, Thessaly in 1881, Crete in 1897, Macedonia in 1913, Thrace in 1923, the Dodecanese Islands in 1947.
- 3 Their research continued a tradition started already at the beginning of the twentieth century by J. Ancel and M. Brunhes.
- 4 Important for the development of geographical debate have been, on the one hand, the publication of the journal *City and Region* (1983–87), and on the other, the series of bi-annual international conferences under the title 'Seminars of the Aegean' (since 1983). These initiatives were later followed by the 'Geosymposia' (since 2000) and by the publication of a new journal, *Geographies* (since 2001).
- 5 For a similar and sustained effort in other geographical and related fields, see also Hadjimichalis (1987), Mantouvalou (1980) and Mavridou (1987).
- 6 See the special issue on 'Athens 2004. In the Tracks of Globalisation' of *Geographies*, No. 7, 2004, guest edited by D. Vaiou, M. Mantouvalou and M. Mavridou.
- 7 'The informal' is an umbrella term which has led to confusion both at the level of theoretical formulations and at the level of policy, mainly as an adjective followed by 'economy', 'sector' or 'activities'. Here I use it in quotes as a general reference to activities as well as widespread social practices which escape the control/regulation of the state without being in the realm of social anomy. For a detailed discussion see Vaiou and Hadjimichalis (1997).
- 8 Th. Terkenli has also written extensively on cultural landscapes (see e.g. Terkenli 1996a).

Οι αμφισημίες της κοινωνικής και πολιτισμικής γεωγραφίας στην Ελλάδα

Ντίνα Βαϊού

Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα

Η συγγραφή μιας έκθεσης για την κοινωνική και πολιτισμική γεωγραφία στην Ελλάδα αποδείχτηκε αρκετά σύνθετη δουλειά. Η Γεωγραφία είναι με μια έννοια «νέο» επιστημονικό πεδίο στο ελληνικό πανεπιστήμιο, η ακαδημαϊκή και επαγγελματική κοινότητα των γεωγράφων είναι πολύ μικρή και διάσπαρτη σε διάφορες σχολές, ενώ οι επί μέρους κλάδοι της Γεωγραφίας συγκροτούνται σταδιακά. Επί πλέον, η έρευνα και συγγραφική δουλειά στο πεδίο αυτό προέρχεται από επιστήμονες που «έγιναν γεωγράφοι» μέσω των μεταπτυχιακών τους σπουδών, έχουν δηλαδή προπτυχιακές σπουδές σε άλλα, σχετικά με τη Γεωγραφία, επιστημονικά πεδία. Παράλληλα, πιστεύω πως μεγάλο μέρος της έρευνας τοποθετείται στα ενδιαμέσως διαφορετικών κλάδων της Γεωγραφίας, συμπεριλαμβανόμενης και της κοινωνικής και πολιτισμικής, ενώ η επιστημονική συζήτηση δεν έχει λάβει τη μορφή αντίθεσης ανάμεσα σε προσεγγίσεις που ταυτίζονται με τον ένα ή τον άλλο κλάδο, όπως ίσως συμβαίνει στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία.

Σ' αυτή την έκθεση λοιπόν παρουσιάζω τις αμφισημίες της κοινωνικής και πολιτισμικής γεωγραφίας στην Ελλάδα, μετά από μια σύντομη αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο

μέσα στο οποίο, κατά την άποψή μου, διαμορφώθηκαν αυτές οι αμφισημίες. Αυτή η «έκθεση για μια χώρα», όπως και κάθε άλλη, είναι βέβαια μια αφήγηση, που κατασκευάζεται από τον/την συγγραφέα της/εμένα, που τοποθετείται με ένα συγκεκριμένο τρόπο στο εξεταζόμενο πεδίο (βλ. επίσης Simonsen 2003) και εν-σωματώνει πολλές αμφιβολίες που συναρτώνται με την εξέλιξη της Γεωγραφίας στην Ελλάδα.

Μια αναγκαία παρένθεση

Το πρώτο Τμήμα Γεωγραφίας (τότε Τμήμα Ανθρωπογεωγραφίας) ιδρύθηκε το 1986 στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου και πήρε τους πρώτους προπτυχιακούς φοιτητές του το 1994. Μέχρι τότε μαθήματα γεωγραφίας διδάσκονταν σε διάφορα Πανεπιστήμια και Σχολές: φυσική γεωγραφία σε Τμήματα Γεωλογίας, αστική/περιφερειακή γεωγραφία και εφαρμοσμένη γεωγραφία σε Τμήματα Αρχιτεκτόνων, χαρτογραφία σε Τμήματα Τοπογράφων, οικονομική γεωγραφία σε Τμήματα Οικονομικών κλπ.¹ Αυτή η εξέλιξη είναι, σε μεγάλο βαθμό, αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο θεσμοθετήθηκε και αναπτύχθηκε η τριτοβάθμια εκπαίδευση από την ίδρυση του νέου

ελληνικού κράτους, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η υπανάπτυξη της γεωγραφικής εκπαίδευσης υποστηρίζω ότι συναρτάται με τη μεταβαλλόμενη γεωγραφία του κράτους για περισσότερο από εκατό χρόνια.

Το ελληνικό κράτος, που ιδρύθηκε μετά από έναν πόλεμο ανεξαρτησίας ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1821–24), ήταν ένα μικρό τμήμα της σημερινής Ελλάδας (περιελάμβανε μόνο την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και τις Κυκλάδες) και ένα ακόμη μικρότερο τμήμα της γεωγραφικής περιοχής στην οποία υπήρχαν ευημερούσες ελληνικές κοινότητες, με έντονη οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική δραστηριότητα—στην ανατολική Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο. Το νέο κράτος απέκτησε το σημερινό του μέγεθος σταδιακά μέχρι το 1947² (Svoronos 1972). Στη διαδικασία αυτή, το ενδιαφέρον για τη γεωγραφία αναζωπυρωνόταν στις περιόδους επέκτασης των συνόρων, όταν εθεωρείτο αναγκαία η γεωγραφική γνώση για τις νέες περιοχές προκειμένου να εδραιωθεί η ενσωμάτωσή τους, και αδρανούσε στα ενδιάμεσα.

Παρόλο που η Γεωγραφία αναφέρεται ως μία από τις «βασικές επιστήμες» στο ιδρυτικό διάταγμα του Πανεπιστημίου Αθηνών (1836), δεν ιδρύεται έδρα, που θα οδηγούσε στην ανάπτυξη μαθημάτων/διδασκαλίας και έρευνας και, προοπτικά, σε ανεξάρτητο πτυχίο (Ρέντζος 1984). Σε πανεπιστημιακό επίπεδο, η Γεωγραφία δεν ενσωμάτωσε ποτέ την παράδοση του ελληνικού Διαφωτισμού και την πλούσια γεωγραφική βιβλιογραφία των ελλήνων της διασποράς από τον 18^ο αιώνα (Κουλούρη 1988). Όσο τα σύνορα των «ελληνικών χωρών» παρέμεναν αβέβαια σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η ιστορία αποσπούσε τη μέγιστη προτεραιότητα σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Η προσφυγή

σε μια αδειάλειπτη «συνέχεια» με την αρχαία Ελλάδα και με τα επιτεύγματα των κλασσικών χρόνων αντιστάθμιζε τη δημιουργία ενός εθνικού κράτους που ήταν πολύ μικρότερο των εθνικών προσδοκιών. Ακόμη, διατηρούσε και νομιμοποιούσε στο εσωτερικό του κράτους επιχειρήματα υπέρ της απελευθέρωσης των «αλύτρωτων» περιοχών.

Σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα εντοπίζεται μια συνεχής συζήτηση για τη σημασία και τις κατευθύνσεις της γεωγραφικής εκπαίδευσης, όπου υπογραμμίζεται η ανάγκη για ισορροπημένη ανάπτυξη της ανθρωπίνης και φυσικής πλευράς, με συχνές αναφορές σε Γερμανούς γεωγράφους. Μέσω αυτής της συζήτησης, οι δάσκαλοι διατηρούσαν επαφή με τη διεθνή γεωγραφία, την εποχή εκείνη κυρίως γερμανικής προέλευσης, όπως και το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα. Η γεωγραφία διδασκόταν συνεχώς στο δημοτικό και το γυμνάσιο, αλλά ως «θεραπευτική της ιστορίας», σε συνδυασμό με την ιστορία και με μεταβαλλόμενη βαρύτητα στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Πολλές αναφορές επιθεωρητών εκπαίδευσης διεκτραγωδούν τις συνθήκες διδασκαλίας της γεωγραφίας στα σχολεία και τις χαμηλές επιδόσεις (Κατσίκης 2001). Μόλις το 1913 η γεωγραφία γίνεται ανεξάρτητο μάθημα στο δημοτικό, σε μια περίοδο όπου, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, σχεδόν διπλασιάζεται η έκταση της χώρας με την προσάρτηση της Μακεδονίας, και υπάρχει ανάγκη γνωριμίας με τις «νέες χώρες» (Κουλούρη 1988).

Το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από μεγάλη πολιτική και γεωγραφική αστάθεια, με αποτέλεσμα να μην παρατηρείται εξέλιξη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και της διδασκαλίας. Μια σχετικά δυναμική ανάπτυξη της γεωλογίας συμβάλλει στην εισαγωγή των πρώτων

μαθημάτων φυσικής γεωγραφίας στις αντίστοιχες πανεπιστημιακές σχολές. Μαθήματα ανθρωπογεωγραφίας αρχίζουν να εισάγονται στη δεκαετία 1950 σε σχολές Οικονομικών, Τοπογράφων, Αρχιτεκτόνων (Μυρίδης 2001, Ψυχάρης και Πετράκος 2001). Μεγάλη ώθηση στη γεωγραφική έρευνα δίνεται στη δεκαετία 1960, όταν μια ομάδα γάλλων γεωγράφων—μεταξύ των οποίων οι B. Keyser, Y. Pechoux, M. Sivignon, E. Kolodny, G. Burgel—έρχονται να κάνουν έρευνα στην Ελλάδα, σε συνεργασία με το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)³ (Χατζημιχάλης 2001).

Η ερευνητική δραστηριότητα και οι δημοσιεύσεις τους άνοιξαν ένα διάυλο επικοινωνίας, ο οποίος την εποχή εκείνη δεν βρήκε διεξόδους για παραπέρα ανάπτυξη στα ελληνικά πανεπιστήμια εξ αιτίας της δικτατορίας (1967–74). Αλλά οι επαφές συνεχίστηκαν από πολλούς απόφοιτους ελληνικών πανεπιστημίων που πήγαν για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γαλλία και, αργότερα, στην Αγγλία. Αυτή η γενιά επιστημόνων ανέπτυξε τη γεωγραφική συζήτηση από τη δεκαετία 1980 και μετά, μπαίνοντας δυναμικά και στο πανεπιστήμιο με τη μεταρρύθμιση του 1982, σε μια πληθώρα σχολών. Τελικά αυτή η γενιά επιστημόνων έπαιξε κεντρικό ρόλο στην ίδρυση και στελέχωση των πρώτων σχολών γεωγραφίας με προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα (Πανεπιστήμιο Αιγαίου 1994, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο 2000).

Κοινωνική και πολιτισμική γεωγραφία: αμφισημίες και τάσεις

Τα νήματα της γεωγραφικής έρευνας και συζήτησης της δεκαετίας 1960, που διακόπηκε απότομα με τη δικτατορία, ξαναπιάστηκαν από το τέλος της δεκαετίας 1970

και μετά. Αυτό συνέβη σε ένα κλίμα έντονης πολιτικοποίησης και σχεδόν γενικευμένου ριζοσπαστισμού, στο πλαίσιο των οποίων η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη, η αστικοποίηση και τα προβλήματα των πόλεων και ιδιαίτερα της Αθήνας, η χωροθέτηση των βιομηχανικών επενδύσεων, οι λαϊκές κινητοποιήσεις για ζητήματα του χώρου, η ομογενοποίηση και «αμερικανοποίηση» της τοπικής κουλτούρας, κυριάρχησαν όχι μόνο στην επιστημονική συζήτηση αλλά και στην κεντρική πολιτική σκηνή. Εκτός από τις επιρροές της πολιτικής συγκυρίας, θα υποστήριζα ότι τρεις εξελίξεις ήταν σημαντικές για τις κατευθύνσεις της γεωγραφικής παραγωγής έκτοτε.⁴

Πρώτο, οι ακαδημαϊκές κοινότητες, στο πλαίσιο των οποίων έλληνες επιστήμονες έγιναν γεωγράφοι, υπήρξαν καθοριστικές για την εξέλιξη των τοπικών τάσεων. Οι παραδόσεις και οι ιδιαίτερες προσεγγίσεις κυρίως της γαλλικής και αγγλικής και, σε μικρότερο βαθμό, της γερμανικής, της ιταλικής και της βορειοαμερικάνικης γεωγραφίας μπορούν να ανιχνευθούν στην ελληνική γεωγραφική έρευνα και, αργότερα, διδασκαλία. Δεύτερο, η διαφορετική επιστημονική προέλευση των ελλήνων που σπούδασαν γεωγραφία ως μεταπτυχιακή ειδίκευση επηρέασε τις κατευθύνσεις της έρευνας και το είδος της γεωγραφίας που παράχθηκε. Για παράδειγμα, δεν είναι τυχαίο ότι ένα πρώτο πτυχίο Αρχιτεκτονικής οδήγησε πολλούς στην αστική γεωγραφία, ή ότι οι χαρτογράφοι προέρχονται κυρίως από σχολές Τοπογράφων. Ακόμη, το γεγονός ότι οι επιστήμονες αυτοί εντάχθηκαν σε διαφορετικές πανεπιστημιακές σχολές ως διδακτικό-ερευνητικό προσωπικό οδήγησε στην ανάγκη να συνδυάσουν το ενδιαφέρον για τη γεωγραφία με άλλες επιστημονικές

κατευθύνσεις. Τρίτο, το άνοιγμα στη διεθνή συζήτηση και τις επαφές συμβάδισε με ένα σταθερό ενδιαφέρον για τους τοπικούς προσδιορισμούς και μια έμφαση στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους ο χώρος/η γεωγραφία παράγεται και μεταβάλλεται τοπικά.

Στο φως των πιο πάνω εξελίξεων, τα αντικείμενα έρευνας και οι προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν από τους έλληνες γεωγράφους, συνήθως εντοπίζονται στα ενδιαμέσα των επί μέρους κλάδων της γεωγραφίας (κοινωνική και οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική, οικονομική και περιβαλλοντική κλπ). Μάλιστα αναρωτιέμαι σε ποιο βαθμό έχει νόημα να μιλάμε για διακριτούς κλάδους/περιοχές μέσα στην ίδια τη γεωγραφία, αν και, βέβαια, ιδιαίτερες ερευνητικές κατευθύνσεις και υπάρχουν και γίνονται σαφέστερες καθώς η επιστημονική κοινότητα εδραιώνεται και διευρύνεται αριθμητικά. Στη συνέχεια παρουσιάζω συνοπτικά τρία θέματα που έχουν σημαντική παρουσία στην έρευνα και τη διδασκαλία στο πεδίο της κοινωνικής και πολιτισμικής γεωγραφίας με την ευρεία έννοια, εντοπίζοντας εκείνα τα χαρακτηριστικά που διαπερνούν τα όρια μεταξύ κλάδων της γεωγραφίας και μέχρι τώρα έχουν, κατά την άποψή μου, συμβάλει στον εμπλουτισμό τους.

Μια κυρίαρχη έμφαση στον αστικό χώρο

Στο τέλος της δεκαετίας 1970 και στις αρχές της επόμενης, η Αθήνα και η ανάπτυξή της αποτελούσε κύριο θέμα, στην ακαδημαϊκή και επαγγελματική συζήτηση, καθώς και στη διαμόρφωση εθνικής πολιτικής. Πολεοδόμοι και πολιτικοί διατύπωναν μια γενικευμένη ανησυχία για τον τύπο

ανάπτυξης της μητροπολιτικής περιοχής, που βρισκόταν «εκτός ελέγχου». Μέρος της πρώιμης έρευνας στο πεδίο της κοινωνικής γεωγραφίας κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται από τέτοιου είδους ανησυχίες και συζητήσεις. Όμως συνέβαλε στη μετάθεση του ενδιαφέροντος από τις προσεγγίσεις εκείνες που αντιμετώπιζαν την Αθήνα, και άλλες ελληνικές πόλεις, ως «απόκλιση» από την ευρωπαϊκή / βορειο-αμερικάνικη εμπειρία ή ως μια περίπτωση που «δεν συμμορφώνεται» με τις κυρίαρχες θεωρητικές αναπαραστάσεις και ερμηνείες.⁵

Η έρευνα υπογραμμίζει τις κοινωνικές σχέσεις που παράγουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Αθήνας και μπορούν να ερμηνεύσουν τα «προβλήματα» τα οποία αναφέρουν οι πολεοδομικές μελέτες (Λεοντίδου 1989, Leontidou 1990). Εδώ η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας μελετάται στο πλαίσιο των κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών τα οποία καθορίζουν, και καθορίζονται από, οικονομικές εξελίξεις σε μικρο- και μακροεπίπεδο. Η κοινωνική διαίρεση του αστικού χώρου αποτελεί σημαντικό πεδίο έρευνας που προσεγγίζεται με ποσοτικούς δείκτες στη βάση στατιστικών δεδομένων. Τα δεδομένα αυτά, μαζί με ποιοτικού χαρακτήρα υλικό για τη γεωγραφία των κοινωνικών υποδομών και των υπηρεσιών πρόνοιας, χρησιμοποιούνται για να χαρτογραφήσουν τις αλλαγές του αστικού χώρου και να βοηθήσουν στην ανάπτυξη ερμηνειών για τον τύπο ανάπτυξης της Αθήνας και άλλων πόλεων. (Maloutas 1993, Μαλούτας 1995, 2000, Οικονόμου και Μαλούτας 1992).

Σε μεταγενέστερες έρευνες και δημοσιεύσεις, πολλοί γεωγράφοι συμμετείχαν στην αγγλο-αμερικάνικη συζήτηση για την «πολιτισμική στροφή». Παραδεγμάτα

μπορούν να αναζητηθούν μεταξύ των συμμετεχόντων σε δύο από τα διεθνή συνέδρια με το γενικό τίτλο «Σεμινάρια του Αιγαίου» (βλ. και σημ. 4), με γενικό θέμα αντίστοιχα: «Χώρος, ανισότητα και διαφορά: από τις ‘ρίζοσπαστικές’ στις ‘πολιτισμικές’ προσεγγίσεις;» (Μήλος 1996) και «Προς μία ρίζοσπαστική πολιτισμική θεματολογία για τις ευρωπαϊκές πόλεις και περιφέρειες» (Πάρος 1999). Ταυτόχρονα, υπάρχει μια πιο σταθερή προσπάθεια να διατυπωθούν θεωρητικές προτάσεις στηριγμένες σε τοπικές γνώσεις, όπου πολιτισμικά ζητήματα, όπως η ταυτότητα και η διαφορά, διερευνώνται στο πλαίσιο της κριτικής κοινωνικής θεωρίας, ενώ οι συνδέσεις με άλλα πεδία της γεωγραφίας αφήνονται ανοικτές και επανεξετάζονται (Leontidou 1996, Terkenli 1996b, Λαφαζάνη 1997). Η χρήση της κουλτούρας ως μέσο για την «αναζωογόνηση» και μεταβολή του αστικού χώρου είναι μια πολύ πρόσφατη ερευνητική κατεύθυνση, στην προοπτική των μεγάλων μεταλλαγών που συμβαίνουν στην Αθήνα από την προετοιμασία της Ολυμπιάδας του 2004.⁶

Η διάχυτη παρουσία «του άτυπου»⁷

Από τα μέσα της δεκαετίας 1980 αναπτύσσεται ένας ερευνητικός άξονας και μια θεωρητική ενασχόληση με τη λειτουργία «του άτυπου» και τη σημασία του για τη γεωγραφία (Chronaki, Lambrianidis, Hadjimichalis and Vaiou 1993, Leontidou 1993, Mantouvalou, Mavridou and Vaiou 1995, Βαϊου κ.ά 1995). Εδώ «το άτυπο» αποσπάται από την αρπάγη των οικονομολόγων, που το προσεγγίζουν ως εξαίρεση, σημάδι οπισθοδρόμησης ή επιβίωση αρχαϊκών οικονομικών προτύπων. Μέσα

από τη συμβολή των γεωγράφων και την έμφαση που έδωσαν στη σημασία του χώρου και του τόπου, «το άτυπο» σταδιακά απομακρύνθηκε από έναν αποκλειστικά οικονομικό προσδιορισμό και περιέλαβε μια πλειάδα κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων που ερμηνεύουν τον κεντρικό του ρόλο στην ελληνική κοινωνία και πολιτική.

Οι συγγραφείς που ερευνούν αυτό το πεδίο κατ’ ανάγκη συνδιαλέγονται με, ή βρίσκονται ανάμεσα σε, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική γεωγραφία. Οι προσεγγίσεις τους φέρνουν δυναμικά στο προσκήνιο μια οικονομία που «δεν συμμορφώνεται» με τις αρχές της διεθνούς συζήτησης, καθώς και ένα σύνολο δραστηριοτήτων που συγκροτούν διαφορετικές τοπικές κουλτούρες και ταυτότητες. «Το άτυπο» λοιπόν θεωρητικοποιείται ως ένας πολύπλευρος όρος που αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους οργανώνεται η οικονομική δραστηριότητα και οι σχέσεις με το κράτος, στην ανάπτυξη μιας τεχνογνωσίας επιβίωσης εν απουσία κράτους πρόνοιας και μηχανισμών κοινωνικής υποστήριξης, σε ένα σύνολο σημασιών και κοινωνικών πρακτικών έξω από τις οποίες είναι αδύνατο να ερμηνευθεί, μεταξύ άλλων, η κοινωνική κατασκευή και μεταλλαγή του χώρου.

Πιο πρόσφατη έρευνα ασχολείται με τις διαφοροποιήσεις και εξελίξεις του «άτυπου» σε σχέση με την αθρόα παρουσία μεταναστών από την ανατολική Ευρώπη, τα Βαλκάνια και τον Τρίτο Κόσμο. Ερωτήματα για την κουλτούρα, με την έννοια των σημασιών και πρακτικών που αναπτύσσονται σ’ αυτό το πλαίσιο, συναντώνται με τις προτεραιότητες των κοινωνικών ανθρωπολόγων και διαμορφώνουν ένα πολυ-επιστημονικό διάλογο στις κοινωνικές επιστήμες.

Φεμινιστικές οπτικές και καθημερινή ζωή

Η γεωγραφική έρευνα που γίνεται στην Ελλάδα από φεμινιστικές οπτικές συμβάλλει με ένα διαφορετικό τρόπο στην κοινωνική και πολιτισμική γεωγραφία και δείχνει πώς μπορεί να γεφυρώνονται οι διαιρέσεις κοινωνικής-οικονομικής-πολιτισμικής γεωγραφίας, στις οποίες αναφέρθηκαν πιο πάνω. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι οι γυναίκες που δουλεύουν σ' αυτό το πεδίο προέρχονται από τις λεγόμενες ριζοσπαστικές ή μαρξιστικές προσεγγίσεις (βλ. και Garcia Ramon, Albet and Zusman 2003). Αυτή η ριζοσπαστική παράδοση στην Ελλάδα αντλεί περισσότερο από τον Γκράμσι παρά από τις στρουκτουραλιστικές εκδοχές του μαρξισμού, που είναι πιο διαδεδομένες στον αγγλοσαξωνικό χώρο. Ως αποτέλεσμα τα ζητήματα κουλτούρας, ιδεολογίας και εξουσίας είναι κεντρικά στη μελέτη των κοινωνικών σχέσεων. Ακόμη, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις στη γεωγραφία αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο ευρύτερων δικτύων γυναικείων σπουδών στις κοινωνικές επιστήμες, όπου συζητούνται ευρέως θέματα θεωρίας και μεθοδολογικών επιλογών.

Σύμφωνα και με όσα ανέπτυξα στις προηγούμενες ενότητες, δεν είναι τυχαίο που η έρευνα στον τομέα αυτό εστιάζει κυρίως στον αστικό χώρο και κινείται μεταξύ κλάδων της Γεωγραφίας (Vaiou 1990, 1996). Ήδη από την παλαιότερη έρευνα, αρχίζει να αναπτύσσεται μια κατεύθυνση γύρω από την αστική ζωή, που δίνει έμφαση στις χωρικές και χρονικές όψεις οι οποίες συγκροτούν την πόλη. Αυτές οι προσεγγίσεις εμπνέονται από τη δουλειά για την καθημερινή ζωή θεωρητικών όπως ο H. Lefebvre, η A. Heller, ο J. Roberts και έχουν μια σαφώς διατυπωμένη στράτευση στην ανάπτυξη

θεωρίας και εμπειρικής έρευνας που συνδέεται με αυτήν (Terkenli 1996b, 1999).⁸ Οι βιογραφίες γυναικών και οι συνεντεύξεις σε βάθος χρησιμοποιούνται για να δείξουν την πολλαπλότητα της αστικής ζωής και να αντικρούσουν τις υπερ-γενικευτικές και άφυλες ερμηνείες (Lykogianni 2002, Simonsen and Vaiou 1996, Vaiou 2003).

Οι πιο πρόσφατες συμβολές περιλαμβάνουν και μια σειρά μεταπτυχιακές εργασίες και διδακτορικά σε εξέλιξη που ενσωματώνουν μια νεώτερη γενιά ερευνητριών και διεκρύνουν τον κύκλο της έρευνας (βλ. για παράδειγμα Μπουρνάζου 2004, Χατζηβασιλείου 2002). Εδώ η καθημερινή ζωή είναι θέμα-κλειδί, στο πλαίσιο του οποίου αναπτύσσονται ερευνητικά αντικείμενα που περιλαμβάνουν τους κατά φύλο καταμερισμούς εργασίας, τις έμφυλες χρήσεις του αστικού χώρου, την πολιτισμική κατασκευή διαφορετικών ταυτοτήτων φύλου στην (αμειβόμενη και μη) εργασία ήσχόλη, τον ενσώματο χαρακτήρα της πρακτικής και της συγκρότησης της αστικής ζωής στην πόλη. Και πάλι οι διαιρέσεις ανάμεσα σε κλάδους είναι πολύ χαλαρές.

Προοπτικές

Η έρευνα και διδασκαλία, στο πλαίσιο που ήδη διέγραψα, αντικατοπτρίζουν «τοπικές» αναζητήσεις, συζητήσεις, τρόπους διατύπωσης θεωρίας και τρόπους να κάνει κανείς (κοινωνική και πολιτισμική) γεωγραφία σε μια μικρή ακαδημαϊκή κοινότητα και σε μια μειοψηφική γλώσσα. Ταυτόχρονα, υπάρχει μια διαρκής προσπάθεια να διατηρείται μια σταθερή και παραγωγική σχέση με την ευρωπαϊκή και διεθνή συζήτηση. Οι επαφές και τα δίκτυα, που αναπτύχθηκαν και ενδυναμώθηκαν από τις αρχές της δεκαετίας 1980 και μετά (μέσω ματαπτυχιακών σπουδών σε άλλες χώρες,

μέσω διακρατικής έρευνας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, μέσω των ανταλλαγών φοιτητών και διδακτικού προσωπικού στην Ευρωπαϊκή Ένωση) υποδηλώνουν μια ανοιχτή ακαδημαϊκή κοινότητα και μια δυναμική διαδικασία συγκρότησής της, παράλληλα με προσωπικές στοχεύσεις και πρωτοβουλίες.

Τώρα που βγαίνουν νέες γενιές γεωγράφων από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, η ακαδημαϊκή/επιστημονική κοινότητα μεγαλώνει και διαφοροποιείται, καθώς αναπτύσσονται νέα ενδιαφέροντα και ερευνητικές κατευθύνσεις και αποσαφηνίζονται οι διακρίσεις κλάδων σε μια περίοδο όπου το τοπικό/παγκόσμιο στις γεωγραφικές σπουδές και συζήτηση χαρακτηρίζεται από την ηγεμονία της αγγλοσαξωνικής παραγωγής. Στη δική μας περίπτωση η ηγεμονία εντείνεται από μια γενικευμένη και σχεδόν αποκλειστική πρόσβαση στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία. Χαρακτηρίζεται ακόμη από τις επιταγές των νέων τεχνολογιών που παύουν να είναι εργαλείο και αποκτούν μια δική τους ζωή, πιέζοντας την ανθρωπογεωγραφία γενικά και την κοινωνική και πολιτισμική γεωγραφία ειδικότερα «εκτός μόδας», καθώς πολλοί φοιτητές γεωγραφίας βλέπουν στα Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών ένα καλύτερο «διαβατήριο» για την αγορά εργασίας.

Σ' αυτή τη μεταβαλλόμενη συγκυρία, και στο γενικό κλίμα όπου κυριαρχεί ο νεοφιλευθερισμός, η ελπίδα μου είναι ότι οι νέες γενιές γεωγράφων θα συνεχίσουν να αναπτύσσουν τη διαντίδραση τοπικού-παγκόσμιου, να ανοίγουν νέα πεδία έρευνας και να συνδιαλέγονται με τις προκλήσεις των καιρών, χωρίς να χάσουν την τοποθέτηση στα «ενδιάμεσα» στην έρευνα και τη διδασκαλία—τοποθέτηση που διαμορφώθηκε ιστορικά, αλλά αποδείχτηκε ιδιαίτερα

γόνιμη για την κατανόηση της χωρικότητας της κοινωνικής ζωής στην Ελλάδα κι όχι μόνον.

Υποσηκειώσεις

- 1 Για μια λεπτομερή παρουσίαση, βλ. το ειδικό τεύχος του περιοδικού *Γεωγραφίες*, αφιέρωμα στην «Γεωγραφική Εκπαίδευση στην Ελλάδα», τ. 2/2001, επιμ. Κ. Χατζημιχάλης.
- 2 Τα Ιόνια νησιά έγιναν μέρος του ελληνικού κράτους το 1864, η Θεσσαλία το 1881, η Μακεδονία το 1913, η Θράκη το 1923, τα Δωδεκάνησα το 1947.
- 3 Η έρευνά τους συνέχισε μια παράδοση που είχε ξεκινήσει ήδη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα με τον J. Ancel και τον M. Brunhes.
- 4 Για τη διαμόρφωση και εξέλιξη της γεωγραφικής συζήτησης, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν από τη μια πλευρά η έκδοση του περιοδικού *Πόη και Περιφέρεια* (1983–87), ακθώς και η σειρά των διεθνών συνεδρίων με το γενικό τίτλο *Σεμινάρια του Αιγαίου* (από το 1983). Αυτές οι πρωτοβουλίες συμπληρώθηκαν αργότερα από τα «Γεωσυμπόσια» (από το 2000) και από την έκδοση του νέου περιοδικού *Γεωγραφίες* (από το 2001).
- 5 Για μια παρόμοια και εξ ίσου σταθερή προσπάθεια σε άλλους κλάδους της γεωγραφίας και σε συγγενείς επιστημονικές περιοχές, βλ. Hadjimichalis (1987), Mantouvalou (1980) και Μαυρίδου (1987).
- 6 Βλ. το τεύχος αφιέρωμα «Αθήνα 2004. Στα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης» του περιοδικού *Γεωγραφίες*, τ. 7/2004, με επιμ. τις Ντ. Βαΐου, Μ. Μαντουβάλου, Μ. Μαυρίδου.
- 7 «Το άτυπο» είναι ένας όρος-ομπρέλλα που συχνά έχει οδηγήσει σε συγχύσεις, τόσο σε επίπεδο θεωρητικών διατυπώσεων όσο και σε επίπεδο διαμόρφωσης πολιτικής, κυρίως ως επίθετο που ακολουθείται από τα ουσιαστικά «οικονομία», «τομέας» ή «δραστηριότητες. Εδώ χρησιμοποιείται εντός εισαγωγικών ως γενική αναφορά σε δραστηριότητες αλλά και γενικευμένες κοινωνικές πρακτικές που εκφεύγουν του ελέγχου/ρύθμισης του κράτους, χωρίς να βρίσκονται στο πεδίο της κοινωνικής ανομίας. Για μια διεξοδική συζήτηση, βλ. Βαΐου, Χατζημιχάλης (1997).
- 8 Η Θ. Τερκενλή έχει γράψει αρκετά για το πολιτισμικό τοπίο (βλ. για παράδειγμα Τερκενλή 1996α).

References

- Bournazou, E. (2004) Young women in central public spaces. Uses and exclusions in Trikala, *Geographies* 6: 113–123 (in Greek).
- Chronaki, Z., Lambrianidis, L., Hadjimichalis, C. and Vaiou, D. (1993) Diffused industrialization in Thessaloniki. From expansion to crisis, *International Journal of Urban and Regional Research* 17: 178–194.
- Economou, D. and Maloutas, Th. (eds) (1992) *Social Structure and Urban Organisation in Athens*. Thessaloniki: Paratiritis (in Greek).
- Garcia Ramon, M.D., Albet, A. and Zusman, P. (2003) Recent developments in social and cultural geography in Spain, *Social & Cultural Geography* 4: 419–430.
- Hadjimichalis, C. (1987) *Uneven Development and Regionalism. State, Territory and Class in Southern Europe*. London: Croom Helm.
- Hadjimichalis, C. (2001) Introduction, *Geographies* 2: 9–14 (in Greek).
- Hatzivassiliou, S. (2002) Women in Dasos Haidariou, Masters dissertation, National Technical University of Athens (in Greek).
- Katsikis, A. (2001) Geography and geographic education. Reasons for the crisis. Directions for an innovative intervention, *Geographies* 2: 15–29 (in Greek).
- Koulouri, C. (1988) *History and Geography in Greek Schools (1834–1914)*. Athens: Historical Archives of the Greek Youth (in Greek).
- Lafazani, D. (1997) Space and social relations. Space and social exclusion, *Synchrone Themata* 62: 69–75 (in Greek).
- Leontidou, L. (1989) *Cities of Silence. Working Class Colonization of Urban Space, Athens and Piraeus 1909–1940*. Athens: ETBA (in Greek).
- Leontidou, L. (1990) *The Mediterranean City in Transition. Social Change and Urban Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leontidou, L. (1993) Informal strategies of unemployment relief in Greek cities: the relevance of family, locality and housing, *European Planning Studies* 1: 43–68.
- Leontidou, L. (1996) Alternatives to modernism in (southern) urban theory: exploring in-between spaces, *International Journal of Urban and Regional Research* 20: 180–197.
- Lykogianni, R. (2002) Neighbourly women in Athens, *Women and Environments* 56/57: 31–34.
- Maloutas, Th. (1993) Social segregation in Athens, *Antipode* 25: 223–251.
- Maloutas, Th. (ed.) (1995) *Volos. In Quest of the City's Social Identity*. Thessaloniki: Paratiritis (in Greek).
- Maloutas, Th. (ed.) (2000) *Social and Economic Atlas of Greece. The Cities*, Vol. 1. Athens and Volos: EKKE, University of Thessaly Press (in Greek).
- Mantouvalou, M. (1980) Production des logements et rapports de pouvoir en Grèce, doctoral thesis, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales Paris.
- Mantouvalou, M., Mavridou, M. and Vaiou, D. (1995) Processes of social integration and urban development in Greece. Southern challenges to European unification, *European Planning Studies* 3: 189–204.
- Mavridou, M. (1987) The conjunctural development of a peripheral neighbourhood: Nea Liossia. Planning and social impact from the formation of urban land rent through illegal housing construction, PhD dissertation, National Technical University of Athens (in Greek).
- Myridis, M. (2001) Geographical education in Greek polytechnical schools, *Geographies* 2: 61–69 (in Greek).
- Psycharis, Y. and Petrakos, G. (2001) Spatial economics in Greek departments of economics: a survey, *Geographies* 2: 40–52 (in Greek).
- Rentzos, G. (1984) *Geographical Education*. Athens: Epikairotita (in Greek).
- Simonsen, K. (2003) On being 'in-between': social and cultural geography in Denmark, *Social & Cultural Geography* 4: 255–260.
- Simonsen, K. and Vaiou, D. (1996) Women's lives and the making of the city: experiences from 'north' and 'south' of Europe, *International Journal of Urban and Regional Research* 20: 446–465.
- Svoronos, N. (1972) *Histoire de la Grèce moderne*. Paris: PUF.
- Terkenli, Th. (1996a) *The Cultural Landscape. Geographical Approaches*. Athens: Papazissis (in Greek).
- Terkenli, Th. (1996b) The question of cultural identity and the sense of belonging in modern Greece, *Seminars of the Aegean—Milos Proceedings: Space, Inequality and Difference. From 'Radical' to 'Cultural' Formulations?* Athens and Thessaloniki: Paratiritis. pp. 185–193.
- Terkenli, Th. (1999) The place of everyday life geographies in the production, reproduction and practice of cultural difference in a globalising world, *Seminars of the Aegean—Paros Proceedings: Towards a Radical Cultural Agenda for European Cities and*

- Regions*. Athens and Thessaloniki: Kyriakidis, pp. 213–228.
- Vaiou, D. (1990) Gender relations in urban development. An alternative framework of analysis in Athens, Greece, PhD dissertation, University College London.
- Vaiou, D. (1996) Women's work and everyday life in Southern Europe in the context of European integration, in Garcia Ramon, M.D. and Monk, J. (eds) *Women of the European Union: The Politics of Work and Daily Life*. London: Routledge, pp. 61–73.
- Vaiou, D. (2003) Intersecting patterns of everyday life: Albanian women in Athens, *Nordisk Samhallsgeografisk Tidskrift* 36: 47–60.
- Vaiou, D. and Hadjimichalis, C. (1997) *With the Sewing Machine in the Kitchen and the Poles in the Fields*. Athens: Exandas (second edition 2003) (in Greek).
- Vaiou, D., Golemis, H., Lambrianidis, L., Hadjimichalis, C. and Chronaki, Z. (1995) *Informal Forms of Industrial Production-work and Urban Space in Greater Athens*, research report. Athens: General Secretariat of Research and Technology (in Greek).
- Βιβλιογραφικές αναφορές**
- Βαίου, Ντ. και Χατζημιχάλης, Κ. (1997) *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς*. Αθήνα: Εξάντας, (β' έκδοση 2003).
- Βαίου, Ντ., Γολέμης, Χ., Λαμπριανίδης, Λ., Χατζημιχάλης, Κ. και Χρονάκης, Ζ. (1995) *Άτυπες μορφές βιομηχανικής παραγωγής και εργασίας και αστικός χώρος στην Αθήνα*, Τελική Έκθεση Ερευνητικού Προγράμματος. Αθήνα: ΓΓΕΤ.
- Κατσίκης, Α. (2001) Γεωγραφία και Γεωγραφική εκπαίδευση. Αίτια της κρίσης. Κατευθύνσεις για μια ανανεωτική παρέμβαση, *Γεωγραφίες* 2: 15–29.
- Κουλούρη, Χ. (1988) *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Νέας Γενιάς.
- Λαφαζάνη, Δ. (1997) Χώρος και κοινωνικές σχέσεις. Χώρος και κοινωνικός αποκλεισμός, *Σύγχρονα Θέματα* 62: 69–75.
- Λεοντίδου, Α. (1989) *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός επουικισμός του αστικού χώρου, Αθήνα και Πειραιάς 1909–1940*. Αθήνα: ΕΤΒΑ.
- Μαλούτας, Θ. (επιμ.) (1995) *Βόλος. Σε αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας της πόλης*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Μαλούτας, Θ. (επιμ.) (2000) *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Οι πόλεις*, τ. 1. Αθήνα και Βόλος: ΕΚΚΕ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Μαυρίδου, Μ. (1987) Η συγκυριακή ανάπτυξη μια περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λύσια. Πολεοδομία και κοινωνικές επιπτώσεις από τη δημιουργία αστικής γαιοπροσόδου μέσω της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.
- Μπουρνάζου, Ε. (2004) Νέες γυναίκες στο δημόσιο χώρο. Χρήσεις και αποκλεισμοί στα Τρίκαλα, *Γεωγραφίες* 6: 113–123.
- Μυριδής, Μ. (2001) Γεωγραφική εκπαίδευση στα ελληνικά πολυτεχνεία, *Γεωγραφίες* 2: 61–69.
- Οικονόμου, Δ. και Μαλούτας, Θ. (επιμ.) (1992) *Κοινωνική Δομή και Οργάνωση του αστικού χώρου στην Αθήνα*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Ρέντζος, Γ. (1984) *Γεωγραφική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Τερκενλή, Θ. (1996α) *Το πολιτισμικό τοπίο. Γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2001) Εισαγωγή, *Γεωγραφίες* 2: 9–14.
- Χατζηβασιλείου, Σ. (2002) Οι γυναίκες του Δάσους Χαϊδαρίου, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.
- Ψυχάρης, Γ. και Πετράκος, Γ. (2001) Οικονομική του χώρου στα ελληνικά Τμήματα Οικονομικών, *Γεωγραφίες* 2: 40–52.